

THE HUMANISTIC ASPECT OF THE KAZAKH RELIGIOUS WORLDVIEW

ҚАЗАҚЫ ДІНИ ДҮНИЕТАНЫМНЫҢ ГУМАНИСТИК СИПАТЫ

O.TEMIRBEKOV

Associate Professor L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana/Kazakhstan

A.USSEN

Professor L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana/Kazakhstan

R. TURYSBEK

Professor L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana/Kazakhstan

B. KURGANBEKOV

Professor L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana/Kazakhstan

ABSTRACT

The peculiarity of the Kazakh worldview is the absence of atheistic consciousness. Kazakhs have always believed in the all-pervading God. This is reflected in words and phrases, the language unit. The phraseology "Watching God" means knowing the creator. According to the Greek thinker Pratorgor, man is only a measurement of the whole being not to the earth. The meanings of this axiom, man is the line between being and non-being, known and unknown. Therefore He confirms the existing, denying non-existence. In the Kazakh worldview, this basic axiom reflects the proverb "You know nine, but you do not know ninety-nine." In connection with this thought, the Kazakh about the unspeakable says: "One God knows." This fundamental concept protects the Kazakh people from arrogance, tyranny, sternness, which adheres to the idea "it is called, it is solved, cut off", helps to resist the limits of its capabilities. And it is for this reason that an authoritarian state in the Kazakh society does not exist on the basis of totalitarian thinking. Secondly, for the Kazakh religious worldview for the Creator all nations and nations are equal, they do not differ from each other by a special position or status. At the heart of this principle is the notion that all mankind belongs to Adam and Eve. Kazakh thinker Mashur Yusup believes that this concept is one of the basic conditions for being a Muslim. This opinion is confirmed by the hadith: "All people are born Muslims, and then their parents turn one of these children into Christians, and the other - Jews and others - into pagans. If the religious personality of people is determined for religious reasons, then his religion is not righteous. In our time, many conflicts arise because of religious, racist and linguistic differences. Many warring people can not correctly interpret the foundations and principles of different religions. In his works, the great thinker Abai is based on the hadeeth: "Every reasonable person should believe, and every believer has his own worship." According to Abai, a person must find faith with a clear mind, which is the basis of religion. The main condition of faith is the mind. If a person is not intelligent or mentally retarded from birth, he does not have to be a believer. If a person who does not understand the reason for the faith of his worship is not considered complete. The role of the mind in the knowledge of God, in the existence of man is defined in the Kazakh proverb: "If God punishes a person, deprives him of his mind." The most important feature of understanding the religion of the Kazakh people is their internal content, and not an external form.

Keyword: Humanistic, Religious

ТҮЙІНДЕМЕ

Қазақ дүниетанымының ерекшелігі – атеистік сананың жоқтығы. Қазақ қашаннан Құдайға қараған халық. «Құдайға қарау» деген тұрақты сөз тіркесі – Жаратушыны тану деген мағынаны береді. Грек ойшылы Пратогордың айтуынша адам барлық нәрселердің өлшемі екендігі белгілі. Бұл қағиданың мәнісі – бар болғаны - адам бар мен жоқтың, белгілі мен белгісіздің арасындағы жеке ғана. Сондықтан ол бар нәрселерді «бар», жоқ нәрселерді «жоқ» деуші. Қазақы дүниетанымда бұл маңызды қағида «білетінің бір тоғыз, білмейтінің тоқсан тоғыз» деген мақал арқылы көрініс табады. Осыған байланысты қазақ адамы білмеген нәрсесі туралы «Құдай біледі» деп айтады. Бұл фундаменталды түсінік қазақ халқын «айттым – бітті, үздім – кесілді» деген тоталитарлық ойлау жүйесінің сақтандырып, өз мүмкіндіктерінің шекарасын үнемі сақтап отыруға көмектеседі.

Қазақ социумында ешқашан тоталитардық ойлау жүйесіне құрылған авторитарлы мемлекеттің болмауының басты себептерінің бірі де осы. Екіншіден, қазақ халқының діни танымы бойынша - Жаратушының алдында барлық ұлттар мен ұлыстар тең; ешқандай бір-бірінен айырмашылығы да, артықшылығы да жоқ. Бұл гуманистік ұстанымның негізінде – барлық адам баласы Адам ата мен Хауа анадан тараған деген түсінік жатыр. Қазақ ойшылы Мәшһүр Жүсіп бұл түсінікті нағыз, шынай мұсылман болудың шарты санайды. Сондай-ақ, бұл түсінікке «барлық адам баласы мұсылман болып туады, кейіннен ата-аналары олардың біреуін насарани (христиан – О.Ж), біреуін яхудей, біреуін пұтқа табынушы қылады» деген хадисті қосыңыз. Егер дін ұстанушы адамдарды діни ерекшеліктеріне қарай жіктеп бөліп-жаратын болса, онда оның ұстанған діни қате деген сөз. Қазіргі кезде діни ерекшеліктерге, нәсілдік, тілдік айырмашылықтарға байланысты қоғамда көптеген әлеуметтік қақтығыстар болып жатады. Бұның барлығы дінді дұрыс түсінбегеннен пайда болатын келеңсіз құбылыстар. Қазақ ойшылы Абай өз шығармаларында «әрбір ақылды адамға иман парыз, ал әрбір иман келтірген адамға ғибадат парыз» деген хадисті алға тартады. Абайдың ойынша діннің негізі болып табылатын иманға адам ақыл арқылы келуі керек; иман келтірудің ең басты шарты – иман келтірушінің ақылды болуы. Егер адам туғаннан ақылсыз, ақыл-есі кем болса ондай адамға иман келтіру парыз болып есептелмейді екен. Ал ақылмен иманның не екенін түсініп алмайынша құлшылық етушінің құлшылығы (ғибадаты) толымды болмайды. Ақылдың дінді түсінуде, Құдайды тануда, жалпы адамның тіршілігіндегі маңызын қазақ халқы «Құдай қарғайын деген адамның ақылын алады» деген мақал арқылы бекітеді. Қазақ халқының дінді түсінудегі басты ерекшеліктерінің бірі – діннің сыртқы формасы емес, ішкі мәніне баса назар аударуы. Бұл тұрғыдан қазақ халқы «құмыраның сыртқы бейнесі емес, ішінде не бар екендігі маңызды» деген қағиданы берік ұстанады. Осы қағидаға адал қазақ ғұламасы Мәшһүр Жүсіп мұсылманшылық немен болады? деген риторикалық сұрақты қоя отырып, мұсылманшылық ең әуелі уәдеге опалы болу арқылы болады дейді. «Опа» сөзі - арап тілінен аударғанда «айтқан сөзіңе адалдық» деген мағыны береді екен.

Кілт сөздер: Гуманистік, діни

Резюме

Особенность казахского мировоззрения- отсутствие атеистического сознания. Казахи всегда верили на всевщего Бога. Это отражается в словах и словосочетаниях, языковой единице. «Смотреть на Бога» это фразеологизм означает – познание создателя. По мнению греческого мыслителя Платона человек всего лишь измерения всегосущества не земле. Значения этой аксиомы человек это грань между быти и небытия, известного и неизвестного. Поэтому Он подтверждающий существующего, отрицающий несуществующего. В казахской мировоззрении эту основную аксиому отражает пословица « Знаешь девяти, а незнаешь девяноста девяти». В связи с этой мыслью, казах о неизвесном говорит, «Одному Богу известно». Эта фундаментальная концепция защищает казахский народ от высокомерия, тирании, суровости, которая придерживается мысли «она называется, она разрешена, отсекается», помогает противостоять пределам ее возможностей. И именно по этой причине авторитарное государство в казахском обществе не существует на основе тоталитарного мышления. Во-вторых, для казахского религиозного мировоззрения для Творца все народы и нации равны, они не отличаются друг от друга особым положением или статусом. В основе этого принципа лежит представление о том, что все человечество принадлежит Адаму и Еве. Казахский мыслитель Машһур Юсуп считает, что эта концепция является одним из основных условий для того, чтобы быть мусульманином. Это мнение подтверждается хадисом: «Все люди рождаются мусульманами, а затем их родители превращают одного из этих детей в христиан, а другого - евреев и других - в язычников. Если религиозная личность людей определяется по религиозным соображениям, то его религия не праведен. В наше время многие конфликты возникают из-за религиозных, расистских и языковых различий. Многие воюющие люди не могут правильно интерпретировать основы и принципы разных религий. В своих работах великий мыслитель Абай основывается на хадисе: «Каждый разумный человек должен верить, и каждый верующий имеет свое собственное поклонение». Согласно Абая, человек должен найти веру с ясным умом, который является основой религии. Главным условием веры является ум. Если человек не умный или умственно отсталый от рождения, он не обязан быть верующим. Если человек, который не понимает причину веры своего поклонения, не считается полным. Роль ума в познании Бога, в существовании человека определяется в казахской пословице: «Если Бог наказывает человека, лишает его ума». Самой важной особенностью понимания религии казахского народа является их внутреннее содержание, а не внешняя форма.

Қазақ дүниетанымының ерекшелігі – атеистік сананың жоқтығы. Қазақ қашаннан Құдайға қараған халық. «Құдайға қарау» деген тұрақты сөз тіркесі – Жаратушыны тану деген мағынаны береді. Грек ойшылы Пратогордың айтуынша адам барлық нәрселердің өлшемі екендігі белгілі. Бұл қағиданың мәнісі – бар болғаны - адам бар мен жоқтың, белгілі мен белгісіздің арасындағы меже ғана. Сондықтан ол бар нәрселерді «бар», жоқ нәрселерді «жоқ» деуші. Қазақы дүниетанымда бұл маңызды қағида «білетінің бір тоғыз, білмейтінің тоқсан тоғыз» деген мақал арқылы көрініс табады. Осыған байланысты қазақ адамы білмеген нәрсесі туралы «Құдай біледі» деп айтады. Бұл фундаменталды түсінік қазақ халқын «айттым – бітті, үздім – кесілді» деген тоталитардық ойлау жүйесінің сақтандырып, өз мүмкіндіктерінің шекарасын үнемі сақтап отыруға көмектеседі. Қазақ социумында ешқашан тоталитардық ойлау жүйесіне құрылған авторитарлы мемлекеттің болмауының басты себептерінің бірі де осы. Екіншіден, қазақ халқының діни танымы бойынша - Жаратушының алдында барлық ұлттар мен ұлыстар тең; ешқандай бір-бірінен айырмашылығы да, артықшылығы да жоқ. Бұл гуманистік ұстанымның негізінде – барлық адам баласы Адам ата мен Хауа анадан тараған деген түсінік жатыр. Қазақ ойшылы Мәшһүр Жүсіп бұл түсінікті нағыз, шынай мұсылман болудың шарты санады. Сондай-ақ, бұл түсінікке «барлық адам баласы мұсылман болып туады, кейіннен ата-аналары олардың біреуін насарани (христиан – О.Ж), біреуін яхудей, біреуін пұтқа табынушы қылады» деген хадисті қосыңыз. Егер дін ұстанушы адамдарды діни ерекшеліктеріне қарай жіктеп бөліп-жаратын болса, онда оның ұстанған діні қате деген сөз. Қазіргі кезде діни ерекшеліктерге, нәсілдік, тілдік айырмашылықтарға байланысты қоғамда көптеген әлеуметтік қақтығыстар болып жатады. Бұның барлығы дінді дұрыс түсінбегеннен пайда болатын келеңсіз құбылыстар. Қазақ ойшылы Абай өз шығармаларында «әрбір ақылды адамға иман парыз, ал әрбір иман келтірген адамға ғибадат парыз» деген хадисті алға тартады. Абайдың ойынша діннің негізі болып табылатын иманға адам ақыл арқылы келуі керек; иман келтірудің ең басты шарты – иман келтірушінің ақылды болуы. Егер адам туғаннан ақылсыз, ақыл-есі кем болса ондай адамға иман келтіру парыз болып есептелмейді екен. Ал ақылмен иманның не екенін түсініп алмайынша құлшылық етушінің құлшылығы (ғибадаты) толымды болмайды. Ақылдың дінді түсінуде, Құдайды тануда, жалпы адамның тіршілігіндегі маңызын қазақ халқы «Құдай қарғайын деген адамның ақылын алады» деген мақал арқылы бекітеді. Қазақ халқының дінді түсінудегі басты ерекшеліктерінің бірі – діннің сыртқы формасы емес, ішкі мәніне баса назар аударуы. Бұл тұрғыдан қазақ халқы «құмыраның сыртқы бейнесі емес, ішінде не бар екендігі маңызды» деген қағиданы берік ұстанады. Осы қағидаға адал қазақ ғұламасы Мәшһүр Жүсіп мұсылманшылық немен болады? деген риторикалық сұрақты қоя отырып, мұсылманшылық ең әуелі уәдеге опалы болу арқылы болады дейді. «Опа» сөзі - арап тілінен аударғанда «айтқан сөзіңе адалдық» деген мағынаны береді екен. Жалпы адам баласы мен Жаратушысы арасындағы қатынас «пенде» ұғымы арқылы ашылады. Пенде – парсы тілінде «адам» деген ұғымды білдіре отырып, ауыспалы мағынасында «кіріштар, бағынышты жан» деген де ұғымды да білдіреді екен [1, 48]. Алла Тағаланың тоқсан тоғыз көркем есімінің бірі Ас – Самад – Мұқтажсыз, Мұңсыз . Он сегіз мың ғаламды жаратушы Алла Тағала Мұқтажсыз, Мұңсыз болғанда, Оның жаратқандары (махлұқтары) әлбетте Жаратушысына мұқтаж болады. Қазақ халқының бағына бола туған хакім Абай: «Алла мінсіз әуелден, пайғамбар хак», - десе, - қазақтың тағы бір ғұламасы Мәшһүр Жүсіп: «Кірсіз ай, мінсіз Құдай» деп мақалдайды. Айтылған ойдың түйіні – Алла Тағала мінсіз, ал біз пенде ретінде міндіміз. Мінді болғандықтан да Алла тарапынан түскен Дінге мұқтажбыз. Ал мұқтаждық пайдалы арқылы өтеледі, егер мұқтаждықтан ділгір болып ұмтылған нәрсеміз пайдалы болмай шықса, онда мұқтаждық сол өтелмеген күйінде қала бермек. Жасыратыны жоқ, көп адамдар «біз Алла Тағала үшін ғибадат қылып жүрміз» деп ойлайды. Алла Тағала олардың намазына, не басқа ғибадатына еш мұқтаж емес екендігі олардың ойына да кіріп шықпайды. Пенде өзінің пенде ретінде дінге, иманға мұқтаж екенін сезінгенде ғана шын мұсылман болып, кәмалатқа жетеді. Сондықтан адам баласының рухани һәм материалды тұрғыда пісіп-жетілуі үшін ең алдымен ақидасы – сенім жүйесі дұрысталуы керек. Абай бұл мәселе хақында былай дейді: «Әуелі дін исламның жолындағы пенделер иманның хақиқаты не сөз екенін білсін. Иман дегеніміз бір

ғана инанмақтық емес, сен алла тағаланың бірлігіне, уә құранның оның сөзі екендігіне, уә пайғамбарымыз Мұхаммед Мұстафа салаллаһу ғалайһи уәссәлләм оның тарапынан елші екендігіне инандың. Жә, не бітті? Сен алла тағалаға алла тағала үшін иман келтіремсің я өзің үшін иман келтіремсің? Сен иман келтірмесең де, алла тағалаға келер ешбір кемшілік жоқ еді. Өзің үшін иман келтірсең, жә инандың. Ол инанмақтығың құр ғана инанмақтықпен қалса, саған пайда бермейді. Оның үшін сен инанмақтығыңнан пайда ала алмадың, пайдаланамын десең, пайда береді, кәміл иман болады. Пайданы қалайша алуды білмек керек [2, 125].

Діннің өзегі - иман (сенім). Дінді Алла Тағала тарапынан түскен әмірлер мен тыйымдарды орындаудың кешенді түрі десек, осы діннің бастау бұлағында иман (сенім) жатады. Имансыз еш нәрсе аяқ баспайды, еш нәрсе өздігінен кемелге келмейді. Адамды жетілдіретін, пенделіктің кәмалатына жеткізетін де осы иман. Бірақ иман осы айтылған күйінде қалып қойса еш пайда бермейді екен. Ол үшін, Абайдың айтуынша, иманнан (инанмақтықтан -сенуден) пайданы қалай алуды білмек керек.

Бұдан шығатын қорытынды – пайдалы иманға негізделген пайдалы дін ғана біздің пенде ретінде мұқтаждығымызды өтейді. Ол үшін, әлбетте, бірінші біз өзіміз үшін әуелі иман деген не? иман деген сөздің ақиқаты не? деген сұрақтарға жауап беруіміз керек. Егер олай етпесек, иман бізге еш пайда бермейді, сол айтылған күйінде ғана қалып қояды. Бұл иман сөзінің ішкі әлеміне кіріп, нұрын, сырын ұғуды Абай «иманның тазалығын ұғу» деп атайды. Ол өзінің «Алланың өзі де рас, сөз де рас» деп аталатын өлеңінде иманның тазалығы туралы былай дейді:

Имамдар ғибадаттан сөз қозғаған,

Хүснизән мен иманды білді ойлаған.

Иманның тазалығын жақсы ұқтырмай,

Сыртын қанша жуса да, іші оңбаған [2, 58].

Иманды тазарту, Абайдың ойынша, тек қана ой арқылы, ойлану арқылы болатын іс. Тіліңді кәлимаға келтіру, иманды тек тілмен айту – бұл бейнелеп айтқанда, жаңғақтың сырты ғана; ал жаңғақты жаңғақ қылып тұрған, әлбетте, оның ішкі дәнегі. Хакім Абай оқырмандарын сол жаңғақтың сыртында қалып қоймай, оның ішкі өзегіне, дәнегіне жетіп, - пайдалануды ұсынады. Кез келген нәрсенің қоғамға пайдалы болуын ғылымда прагматизм деп атайды. Прагматизм қазаққа жат па әлде етене ме? Біздің ойымызш, прагматизм қазаққа жат емес. Оның айқын мысалын мына қазақ мақалынынан-ақ аңғаруға болады: «Асы жоқ алтын табақты, атып ұрда, отқа жақ». Күнделікті ас жейтін табақ тіпті алтын болсын, ішінде асы жоқ болса, пайдалы болмаса, - құны соқыр тиын.

Діннің тек сыртқы көрінісіне алданып жүргендер дін ұстану үшін ақылдың қаншалықты қажет екенін қаперлеріне де алмайды. Дін, иман келтірі – тек қана ақын арқылы ғана болатынын ойларына да кіріп шықпайды. Бұл олқылық, қарапайым дін ұстанушы мұсылмандардың кінәсі емес, дінді, иманның тазалығын дұрыс түсіндіріп бермеген иманның кінәсі дейді Абай. Қазақ ойшылы өз ойын тыянақтау үшін пайғамбарымыздың мына бір хадисін алға тартады: «Құдай тағала әрбір ақылы бар кісіге иман -парыз, әрбір иманы бар кісіге ғибадат – парыз деген екен» [2, 115].

Хадистен мәлім болды, иман тек ақылды адамға ғана парыз екен. Бұдан шығатын қорытынды, иманды тек қана ақылмен танып-білуге болады.

Абай прагматизмі – Алла Тағаланы танудан басталады: Жаратушының тоқсан тоғыз көркем есімін, сегіз тұрақты (субития) сипатын танып біл дейді. Тек танып біліп қоймай, оларды үйреніп, мағынасын біліп, өз пиғылдарыңды (іс-әрекеттеріңді) мейлінше соларға ұқсатуды шарт қыл дейді. Сонда ғана сенің атың мұсылман болып, шын берілгенің рас болады дейді. Бұл қазақ руханиятындағы дінді түсінудегі керемет ой, адамды өсіретін, кемелдікке жеткізетін алтын қағида. Сол себептен де, біз айтып жүрген Абайдың «болмасаң да ұқсап бақ!» қағидасы

бірінші кезекте Алла тағалаға қатысты айтылған. Бұл креативті ойын Абай былайша бекітеді: «Алла тағалаға ұқсай алам ба деп, надандықпен ол сөзден жиіркенбе, ұқсамақ – дәл бірдейлік дағуасыменен емес, соның соңында болмақ» [2, 126].

Жаратушыны тану, оған мейлінше ұқсауға тырысу – қазақ діни прагматизімінің айқын көрінісі. Кемел, істеген ісінде мүлтік жоқ, аса сабырлы, әділетті һәм мейірімді Жаратушының ұлы іс-әрекеттерін фәни жалғанда қайталау – Абай ойының ғажайып жаңалығы.

Абай прагматизімін жалғастырушы шәкірті Шәкерім Құдайбердіұлы. Ол өзінің ұстазының идеясын өлең жолдары арқылы шебер де кестелі тілмен жеткізеді:

Қояр ем мылжыңдамай сөзімді ұқса,
Қайтемін оны ұға алмай діннен шықса.
Азды ұқсаң, бұл сөзімді анықтап ұқ,
Иеңдей болам деме, Иеңе ұқса.

Тәңірің – таза, болып бақ сен де кірсіз,
Әлің келсе, менен қаш, Иең – мінсіз.
Бұл Құдайдай боламын деген емес,
Сөзімнің түбін ұқпай деме дінсіз.

Алланың пендесіне рақымы мол,
Сен де өзіндей адамға мейірімді бол.
Ол жаратты, сен-дағы жаратып бақ,
Бардан барды шығарсаң болады сол [3, 213-214].

Бұл Жаратушыға ұқсау туралы қазақы діни прагматизімінің ішіндегі ең креативті ой – жарату туралы, шығармашылы туралы келелі ой. Айырмашылығы – Жаратушы – жоқтан бар жасаушы, ал сенің міндетің – бардан бар жарату, - жасампаздық! Көптеген дін ұстанушылар, сол дінді көпшілікке түсіндіріп берушілер – осы қазақ ғұламаларының қоғамды даму мен технологиялық прогреске жетелейтін жасампаздыққа толы идеядарын әлі күнге дейін түсіне алмай келеді. Не деген өкініш! Олар құлшылықты тек қара бес парыз деңгейінде ғана түсініп, нағыз құлшылық – мінсіз Жаратушының мінсіз пиғылдарын (іс-әрекеттерін) жер бетінде әр пенденің хәл-қадерінше қайталау екендігін түсінбейді.

Келесі бір қазақ қоғамын артқа тартатын нәрсе – қандай да бір айырма, айырым негізінде адамдарды алалау, бөлшектеу. Ғұламалардан қалған бір қанатты сөз бар: «Аспан - адамдарды біріктіреді, жер - адамдарды бөлшектейді». Бұл жерде «аспан», «жер» деп діни танымның қабаттары меңзеліп отыр. Шын Құдайын таныған адам (аспан) «барлық адамзат баласын бір Адам ата – Хауа анадан тарады деп, барлығын туыс, бауыр көреді» (Мәшһүр Жүсіп). Ал діни танымы таяз адам, Құдайын танымаған, иманның не екенін түсінбеген адам (жер) – адамдарды діни, нәсілдік, тілдік, мәдени ерекшеліктерге қарай бөліп-жара бастайды. Бұл тұрғыда Шәкерім былай деп ой қорытады:

Әлемдегі діндердің түп мақсұты
Үш нәрседе бұлжымай құшақтасар:
Құдай – бар, ұждан – дұрыс, қиямет – шын,
Еш діннің мақсұты жоқ мұнан асар.

Дін адамды бір бауыр қылмақ еді,

Оны бөліп, дұспандық қару жасар [3, 70].

Осы айтылған жайттар қазақ қоғамының дінді дұрыс түсінудегі жеткен жетістіктерін айғақтайды. «Адамдарға пайдалы болу» - ислам дінінің негізгі кредосы, мұсылманның шынайы бейнесі екенін ескерсек, жоғарыда аты аталған ғұламалардың еңбегі талай жанға азық болары еш күмән тудырмайды.

Пайдаланылған Әдебиеттер:

1. Оңдасынов Н.Д. Парсыша-Қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: Білім, 2011. – 352 бет.
2. Абай (Ибарһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.2: Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қарасөздер. – Алматы: Жазушы, 2005.- 336 бет.
3. Шәкәрім. Иманым. – Алматы: Арыс баспасы, - 2000. – 321 бет.